

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. Ю. КРИМСЬКОГО

СХІДНИЙ СВІТ

THE WORLD OF THE ORIENT

2.2014

*Заснований у 1927 р.
Припинений у 1931 р.
Відновлений у 1993 р.
Інститутом сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАНУ*

КИЇВ-2014

ЗМІСТ

ТЮРКСЬКИЙ СВІТ У ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ПРОСТОРАХ ЄВРАЗІЇ

<i>Бубенок О. Б.</i> Огузский фактор в этнокультурном развитии Южной Руси	5
<i>Зуб (Руденко) Н. М.</i> “Турецькопіддані” в Російській імперії (XIX – початок XX ст.) (за матеріалами українських архівів)	16
<i>Мавріна О. С.</i> Бейський рід Аргін на шляху до дворянства (XIX ст.)	23
<i>Монгуш М. В.</i> Христианство в Туве: история и современное состояние	33
<i>Осипенко М. С.</i> Чотири згадки давньоруських літописів про перші русько-половецькі контакти 50–70-х рр. XI ст.	44
<i>Отрощенко І. В.</i> Тувинська сангха у XX столітті: модернізаційні процеси	51
<i>Пилипчук Я. В.</i> Династія та клан Шаруканідів: герої літописів та “Слова про полк Ігорів”	69
<i>Туранли Ф. Г.</i> Стосунки української козацької держави з Кримським ханством і Портою за османо-турецькими літописами	82

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

<i>Лямець А. М.</i> Історичний аспект у формуванні фондів бібліотек Близького Сходу	91
---	----

МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>Vogotolov A.</i> Got a problem – destroy it! A frame-semantic analysis of the proverb <i>lā yafullu al-ḥadīd illā al-ḥadīd</i> in the Egyptian revolutionary discourse	101
--	-----

САКРАЛЬНІ ТЕКСТИ СХОДУ

<i>Цолін Д. В.</i> Десять поем на свято Шавуот з рукопису Paris Hébr. 110 Фрагментарного Таргума: переклад з арамейської, коментарі, примітки (Частина II)	111
---	-----

СУЧАСНИЙ СХІД

<i>Кіктенко В. О.</i> “Політичне конфуціанство” Цзян Ціна як відмова від західної моделі розвитку	131
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Машевський О. П.</i> Рецензія на: Слободян Н. В. Сполучені Штати Америки та Російська Федерація в Перській затоці: союзники – суперники. – Київ: Поліграфія плюс, 2014. – 396 с.	137
<i>Отрощенко І. В.</i> Тува XX–XXI століть очима мандрівників і вчених. Рецензія на: Монгуш М. В. Тува век спустя после Каррутерса и Менхен-Хельфена. – Осака: Национальный Музей Этнологии, 2010. – 212 с.	139

ХРОНІКА

<i>Zavhorodniy Yu.</i> Indological meeting at Jawaharlal Nehru University	144
<i>Тарасенко М. О., Зелінський А. Л.</i> Міжнародний круглий стіл “Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура” (Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського, м. Київ, 9 грудня 2013 р.)	147
<i>Філь Ю. С.</i> Блакитна перлина пустелі Тар. Подорож до батьківщини раджпутів	152
<i>Араджионі М. А., Золотарьов Д. Ю.</i> Пам’яті В. Ю. Ганкевича. Некролог	157
<i>Summaries</i>	161
<i>Наші автори</i>	171

Я. В. Пилипчук

ДИНАСТІЯ ТА КЛАН ШАРУКАНІДІВ: ГЕРОЇ ЛІТОПИСІВ ТА “СЛОВА ПРО ПОЛК ІГОРІВ”

Однією з найважливіших проблем історії кипчаків є історія харизматичних кланів кипчаків. П. Голден присвятив окремим кланам (Ольберлікам та Урусобичам) дві окремі статті, а огляду загальних племен та кланів присвятив окрему студію [Golden 1996; Golden 1997]. Також наявні окремі дослідження, присвячені окремим постатям кипчакської історії – Кончаку та Отроку [Селезнев 2012; Цулая 2008]. Проте питання щодо окремих харизматичних кланів досі залишається малодослідженим. У цій роботі ми розглянемо історію одного з кипчакських харизматичних кланів – Шаруканідів, до якого належали Шарукан, Отрок, Кончак та Юрій Кончакович. Досі не було студії, присвяченої цілому клану Шаруканідів, а не лише окремим його представникам. Важливо окреслити, на які території в певний період часу поширювалась влада Шаруканідів, який був порядок успадкування влади. Необхідно дослідити, чи були в Шаруканідів конкуренти в боротьбі за домінування у східноєвропейських степах.

Ще Рабі Петах'я, подорожуючи просторами Східної Європи у XII ст., зауважив, що в кипчаків немає єдиного правителя, проте є окремі впливові родини. В XI ст. на просторах Східної Європи сформувалось кілька вождівств, очолених харизматичними вождями. Конфедерація племен донецьких кипчаків була одним з наймогутніших вождівств кипчаків. Літописці називали вождів цього об'єднання – Шарукана, Сирчана, Отрока, Кончака та Юрія Кончаковича. Ця інформація дивом потрапила на сторінки Галицько-Волинського літопису. Літописець записав кипчакську легенду про Отрока та його перебування у Грузії. У літописі був зафіксований родовід Юрія Кончаковича [Кругосветное путешествие... 2004; Ипатьевская... 1962, 716; Життя царя царей Давида 1998].

Найбільшим впливом серед вождівств західної частини Дашт-і Кипчак користувалась “донецька конфедерація” кипчаків, що сформувалась паралельно з вождівством Боняка. Серед вождів цього вождівства згадувався Шарукан. У наративних джерелах Шарукан з'являється в 1068 р., під час битви на річці Альті [Лаврентьевская... 1962, 167–172; Новгородская... 1950, 17, 186–190; Ипатьевская... 1962, 156–161; Расовский 1940, 102–103; Селезнев 2012]. Серед донецьких кипчаків були й інші вожді. Першим із них був Іскал (Сукал, Сакал) у 1061 р. [Kuray 1972, 77; Расовский 1940, 102]. Під 1082 р. згадано про смерть Осеня (Асеня) [Прицак 2008, 240; Лаврентьевская... 1962, 205; Ипатьевская... 1962, 196], а доля Шарукана оповита мороком до початку XII ст. Логічно припустити, що походить 1078 р. на Переяслав [Лаврентьевская... 1962, 200; Новгородская... 1950, 18, 201; Ипатьевская... 1962, 190–191; Расовский 1940, 103] та 1079 р. на Воїнь [Лаврентьевская... 1962, 204; НПЛ 1950, 18, 201; Ипатьевская... 1962, 195–196] були зніційовані племенем кай, а не Шаруканом. О. Прицак зробив припущення, що Асень було назвою клану кай у донецьких кипчаків [Прицак 2008, 239–246]. У 1080 р. кипчаки вторглися в Новгород-Сіверське князівство. У 1083 р. 8 тис. кипчаків спустошували місцевості поблизу Прилука. У 1092 р. кипчаки здобули міста Песочен та Переволоку [Расовский 1940, 103].

Під час походів у степи Володимир Мономах та Олег Святославич уклали шлюби своїх синів із доньками двох кипчакських вождів, які мали однакові імена (Асена) [Прицак

2008, 241]. Варто врахувати, що шлюби синів Володимира Мономаха та Олега Святославича з кипчацькими хатун мали тактичне значення і були спрямовані проти Шарукана та його синів. Не без підтримки Аепичів та Рюриковичів проти кипчаків Шаруканідів мали повстати огузи-торки та печеніги [Артамонов 2001, 618]. Союз із Аепичами передбачав спільні дії проти роду Шарукана. Є відомості про походи на Сіверський Донець у 1111 та 1116 рр. [Прицак 2008, 218–220; Gökbel 2002, 649; Мургулія, Шушарин 1998, 67]. За припущенням Г. та Я. Федорових, Отрок мав стати ханом у другій половині 20-х рр. XII ст. [Федоров Я., Федоров Г. 1978, 240]. Тоді посольство на чолі з Ором мало іншу мету, ніж просто нагадування про батьківщину. Супротивниками Сирчана мали бути Аеппи.

Ймовірно, після того як померли Володимир Мономах та Давид Будівник, втратили силу домовленості вождів кай з київськими князями. Як правило, степові володарі укладали з сусідами персональні угоди. Скориставшись допомогою русів, Каспичі (Аепичі) могли істотно потіснити Шаруканідів, що змусило Сирчана прохати Отрока про допомогу. Якщо до Отрока влада передавалась від дядька до племінника, то після його повернення ми спостерігаємо передачу влади від батька до сина, що свідчить про істотні зміни в кипчацькому соціумі [Ипатьевская... 1962, 716]. Що стосується імені Аепа, то Л. Рашоні та О. Прицак вважали його похідним від Qay-oba, оскільки початкове “к” у деяких кипчацьких діалектах випадало, як і у випадку з кімаками, яких тюрки називали ймеками [Golden 1997, 108–109].

Володимир Мономах прагнув максимально послабити кипчаків, здійснюючи походи на їхні міста і виводячи звідти їхнє основне населення – ясів (донських аланів) [Прицак 2008, 220]. Таким чином, підривались основи економіки “Донецької конфедерації”. Те, що Сирчан зміг умовити Отрока повернутися в рідні степи, свідчить про наявність володінь кипчаків поблизу Грузії [Ипатьевская... 1962, 716]. Під владою Сирчана могли перебувати кубанські та сальські степи. Династія нащадків Асеня і Гиргеня деякий час домінувала в колишніх володіннях Шаруканідів на Сіверському Донці та Доні. Через деякий час Шаруканіди – Отрок та Кончак відвоювали свої колишні кочів'я в Каспичів. Це сталося між 1125 та 1160 рр. [Життя царя царей Давида 1998; Ипатьевская... 1962, 507, 716].

До того руси тіснили кипчаків. У 1109 р. Давид Іворович воював проти кипчаків Шаруканідів на Сіверському Донці [Лаврентьевская... 1962, 283–284; Ипатьевская... 1962, 260; Расовский 1940, III; Мургулія, Шушарин 1998, 67]. За свідченнями володимиро-суздальських джерел, кипчаки здійснили черговий набіг. Святополк, Володимир Мономах та Давид Святославич у 1111 р. відповіли на це черговим походом [Лаврентьевская... 1962, 289; Расовский 1940, III; Мургулія, Шушарин 1998, 67]. Руси здобули ворожі міста та захопили багато худоби. На зворотному шляху їх атакували кипчаки, але руси змогли відбити їхній набіг [Ипатьевская... 1962, 266–273]. У 1125 р. Мстислав Володимирович відбив їхній набіг на Баруч і переслідував їх до Полксотена [Ипатьевская... 1962, 289–290; Лаврентьевская... 1962, 295–296; Расовский 1940, III].

Набіги “донецького об'єднання кипчаків” на Русь були менш інтенсивними, ніж набіги Боняка чи Тогортака-Тугоркана. Серед подій XI ст. можна хіба що згадати про набіг Шарукана, який завершився битвами на Альті та Снові [Прицак 2008, 32; Лаврентьевская... 1962, 167–172; Новгородская... 1950, 17, 186–190; Ипатьевская... 1962, 156–161]. Другий раз, у 1107 р. в серпні, сили Шарукана та Боняка було переможено поблизу Лубна на Сулі [Прицак 2008, 41; Лаврентьевская... 1962, 281–282; Ипатьевская... 1962, 258–259; Расовский 1940, III; Мургулія, Шушарин 1998, 68–69; Селезнев 2012]. Останній раз про Шарукана згадано під 1107 р. [Прицак 2008, 41–42; Лаврентьевская... 1962, 281–282; Ипатьевская... 1962, 258–259; Расовский 1940, III, III; Мургулія, Шушарин 1998, 68–69; Селезнев 2012].

Серед племен Дашт-і Кипчак досить часто згадувались токсоба. Ібн Халдун та Ібн Нувайрі називали їх першим серед племен Дашт-і Кипчак. Також про них згадували

Дружик та Абу Хайан. П. Голден наводив такі форми назви цього племені: tqsbâ для Шаруканідів, tqsbâ (Toqsoba) для Ан-Нувайрі та Абу Хайана, tgsbâ (Toġsoba) для Ібн Шаруана. Дослідники висловили низку припущень щодо походження етноніма "токсоба" [Бушаков 1990, 118–119, 127; Тизенгаузен 1884, 540–541; Golden 1997, 119]. У турецькій історіографії поширений інший варіант найменування цього племені – токуз-оба, набо "дев'ять родів" [Özyetgin]. Кипчацьких родів та кланів була величезна кількість, і те, що відомо нам, – лише верхівка айсберга [Кумеків 1993].

Етнонім "токсоба" зафіксований в ойконімії Криму та топонімії Молдавії [Бушаков 1991, 132]. Підрозділ "токсоба" був у роді байбакти клану байули племені алчін Молодшого Жузу казахів. Також він був наявний у киргизів племені саяк. Ураном узбецьких та каракалпакських кипчаків був "Токсаба" [Бушаков 1991, 133]. Про плем'я токсоба найбільше відомо з арабських джерел, і, за їхніми даними, вони домінували в західній частині Дашт-і-Кипчак [Кумеків 1990, 118–119, 127; Тизенгаузен 1884, 540–541; Марквардт]. П. Голден відносить токсоба до "диких половців". На його думку, назва племені має три варіанти етимології: токуз-оба, тухс-оба та монгольське Togusun. З нашої точки зору, найбільш імовірно є версія про "дев'ять родів". Американський дослідник вважає, що Шаруканіди належали до племені токсоба [Golden 1979/1980, 299, 305–307; Golden 1997, 119–120]. У 1152 р. токсоба разом з іншими кипчаками виступили як союзники Юрія Долгорукого проти великого князя Ізяслава [Ипатьевская... 1962, 455; Golden 1979/1980, 300]. Під владою токсоба перебували й інші племена. Одним з таких племен було плем'я таргіл. Це плем'я згадував Ахсікенді. У Галицько-Волинському літописі воно згадане як тарголове (Targil). Це плем'я було союзником Кончака в 1185 р. [Golden 1997, 119; Ипатьевская... 1962, 644]. Вождя клану Тарев (Tarew) Азгулуя було вбито під час одного з походів Володимира Мономаха [Golden 1997, 119]. Мабуть, найвідомішим серед племен, які перебували під владою Шаруканідів, було плем'я тертер-оба, яке відоме як тертробичі. На нашу думку, його можна зіставити з племенем дурут [Golden 1997, 119].

Можна припустити, що повернення загартованих у боях воїнів Отрока додало сили Шаруканідам. У 1160 р. каспичі згадувались поряд з берендичами у складі чорних клобуків, – а це означало, що до того війна була ними (кай) програна [Ипатьевская... 1962, 507; Golden 1984, 70–72]. Розпал ворожнечі між Каспичами та Шаруканідами мав припасті на 20–40-ві рр. XII ст. До кінця 50-х рр. того ж століття кай мали остаточно програти війну і мігрувати до Київського князівства. Окрім того, в текст Галицько-Волинського літопису потрапив фрагмент кипчацької епічної пісні про Отрока. Саме завдяки йому до нас і дійшли унікальні свідчення про клан Шаруканідів [Ипатьевская... 1962, 716].

Зважаючи на те, що Отрок ще до переселення в Грузію встановив контакт із царем Давидом, можна зробити припущення, що він це зробив за допомогою мешканців якогось із приморських міст. Найближчим до Грузії і водночас доступним для кипчаків великим містом була Матарха [Мургулія 1971, 45]. Під час переселення кипчаків до Грузії Давид був вимушений взяти в заручники вождів аланів та кипчаків, щоб гарантувати безпечне проходження кипчаків через територію Аланії. З огляду на те що Аланія була поділена на дві частини, супротивниками кипчаків були західні алани. Дані грузинського хроніста дозволяють стверджувати, що державу царя Давида Будівника та ханство Отрока відокремлювали одне від одного тільки землі Кавказької Аланії. У грузинському джерелі було згадано про бідність кипчаків. Очевидно, кипчаки Отрока збідніли, оскільки вони були вимушені мігрувати зі своїх земель на території Донщини [Жития царя царей Давида 1998; Цулая 2008, 131–132; Мургулія, Шушарин 1998, 102, 105].

За свідченнями Галицько-Волинського літопису, кипчаки перейшли "Залізні ворота" та увійшли в країну "Обезів". Я. та Г. Федорови припускали, що "Залізні ворота" Іпатіївського літопису – це "Ельхотівські ворота" [Федоров Я., Федоров Г. 1978, 231]. За іншою гіпотезою, кипчаки перейшли через "Карські ворота" (Мамісонський перевал),

а не “Залізні ворота”, як вказано в Галицько-Волинському літописі [Мургулія 1971, 46–47; Golden 1984, 69]. Грузини-інгілоїці вважали “Залізними воротами” прохід через Кумухську ущелину в Ереті. Там зафіксовано поселення Кипчак та річку Кипчак-чай [Шушарин, Мургулія 1998, 61]. Проте більш виправданою здається згадка тюрків про Темір-капи (по-тюркськи “Залізні ворота”), тобто Дербентський перевал. Варто зауважити, що свідчення про перебування кипчаків у Грузії дійшли до Русі не у грузинській, а в кипчацькій епічній традиції. Часом міграції кипчаків на Південний Кавказ був 1118 р. Цю точку зору дослідники приймають з деякими застереженнями. З. Анчабадзе та М. Мургулія вказували, що переселення відбувалося протягом 1118–1120 рр. Взагалі, ця ідея популярна в грузинській історіографії ще з часів І. Джавахішвілі. П. Голден повідомляє, що переселення відбулося близько 1118 р. На його думку, грузинам було значно складніше здобувати перемоги до 1118 р., ніж після міграції кипчаків [Анчабадзе 1960, 114; Мургулія 1971, 49–53; Папаскири 1982, 93; Golden 1984, 57–59, 62–63; Gökbel 2002, 650; Расовский 1940, 113–114; Мургулія, Шушарин 1998, 57–62, 101–105, 112–115]. Альтернативну гіпотезу висловив М. Котляр, який датує переселення кипчаків до Грузії 1111–1112 рр. [Котляр 1968, 23].

Оповідь про повернення Отрока на Сіверський Донець у Галицько-Волинському літописі містить сліди кипчацького епосу. Прибувши до Грузії за дорученням Сирчана, Ор піснями та пахощами свшан-зілля переконав Отрока повернутися на батьківщину [Ипатьевская... 1962, 716]. Після того як Отрок залишив грузинські землі, чисельність кипчаків на Південному Кавказі мала істотно зменшитися. Проте деякі кипчаки відігравали помітну роль у політиці Грузії. У грузинських джерелах згадуються два ватажки тюркського походження – Кубасар та Кутлу Арслан [Golden 1979/1980, 305, п. 53; Golden 2001, 49]. На службі перебували так звані “колишні кипчаки”, тобто нащадки кипчаків Отрока. Вони прийняли християнство та інтегрувались до грузинського суспільства [Голден 2008, 326]. Після подій, пов’язаних з боротьбою Давида Сослана, цариці Тамари та Юрія Андійовича, “колишні кипчаки” втратили свій вплив при дворі [Golden 1984, 64, 82–83; Golden 1983, 60]. Відносини Грузії з кочівниками Дашт-і Кипчак були не тільки союзними.

З. Папаскірі вважає, що донецькі кипчаки розділилися на дві групи. Одна на чолі з Сирчаном кочувала на лівому березі Дону, а інша перебувала поблизу Грузії [Папаскири 1982, 92–93, 98–99]. Грузинські джерела у XII ст. повідомляли про присутність двох груп кипчаків – кипчаків Отрока Шарукановича (Атрака Шарганісдзе) і так званих “дербентських кипчаків”. Після того як люди Отрока переселилися з донецьких степів на Північний Кавказ, кількість населення мала зрости, що, своєю чергою, мало викликати конфлікти з сусідами. За свідченнями грузинських джерел, нам відомо про конфлікти Отрока з аланами та “дербентськими кипчаками”, що дозволяє припустити, що його люди переселились у степи Центрального Кавказу і тим самим потіснили попередніх мешканців цього регіону. М. Мургулія відзначала, що між землями кипчаків та Грузією були землі аланів. Відносини між аланами та кипчаками не були дружніми, а швидше ворожими. Цілком імовірно, що кипчацьких мігрантів від аланів охороняли грузинські військові контингенти [Життя царя царей Давида 1998; Мургулія 1984, 14].

З. Папаскірі припускає, що дипломатичні відносини між Грузією та донецькими кипчаками були встановлені ще між 1107 та 1109 рр. Дослідник стверджує, що Гуарандухт була другою законною дружиною Давида IV Будівника. На момент переселення кипчаків вона вже кілька років була одружена з грузинським царем [Папаскири 1982, 85–89]. М. Цурцумія припускає, що Давид Будівник одружився на Гуарандухт наприкінці 1104 чи на початку 1105 р., після церковного собору в Руїс-Урбнісі. Вона вважалася законною дружиною грузинського царя. До речі, церковники дозволили Давиду одружитися на нехристиянці. Грузини підтримували відносини з кипчаками ще до 1104 р. Це означає, що намір використати кипчаків проти ворогів Грузії був у Давида Будівника ще до поразки Шарукана в битві при Лубнах у 1107 р. Проте реалізував він

...тільки в 1118 р., коли посприяв переселенню кипчаків Отрока у Грузію. Рішення Отрока переселитися до Грузії були численні поразки кипчаків в Русі. Це означає, що володіння донецьких кипчаків ще до походів Володимира Мономаха розташовувались на Північному Кавказі, поблизу річки Кубані та кавказьких Мінеральних Вод. На думку М. Мургулії, кипчаки Отрока відкочували з басейну Іверського Дінця до верхніх течій Тереку та Кубані. Цікаво, що першою грузинською згадкою про кипчаків були свідчення синодика № 4 Іверського монастиря на Афоні, який був написаний у 1074 р. Там було згадано про смерть Арсенія Кипчака (Арсенія Кипчакісай). Більш ранні згадки є недостовірними і є правками більш пізніх редакторів різних грузинських писемних пам'яток [Tsurtsumia 2012, 169–188; Цулая 2008, 135, 137; Мургулія, Шушарин 1998, 66–67, 81, 87, 89–91, 109; Мургулія 1984, 8–14].

Г. Цулая зіставив ім'я Шарукан (Шараган-і) з іменем Шарагас армазійської білінгви. Ім'я Шарагас вважалось аланським. М. Джанашвілі зіставляв Шарганіс-дзе із Шаруканом. Проте у грузинському джерелі мова шла не про нього, а Атрака Шарганіс-дзе, брата Отрока з роду Шарукана. Тотожність цих постатей довів Я. Цінцадзе. На думку дослідника, й ім'я Гуарандухт не було властиве кипчацьким, оскільки мало середньоперське (пехлевійське походження). У грузинів був поширений звичай змінювати ім'я жінки [Цулая 2008, 122, 130–131, 135–136; Мургулія 1984, 11].

Щодо походження імені Шарукан дослідники дотримувались різних думок. І. Добродомов, наприклад, обстоював думку про його булгарське походження. О. Прицак же дотримувався думки про протомонгольське походження цього імені. На його погляд, слово було похідним від монгольського *siṛ(a)qaṅ*. Цікаво, що в угорській мові слово *székány* означало дракона. Вождь племені іт-огли Тугоркан у руських билинах мав ім'я Зміївович. У Галицько-Волинському літописі при описі перемоги русів над кипчаками на річці Сутінь (Сут-су, Молочна) кипчацьких вождів порівняли зі зміїними головами. Порівняння кипчаків зі зміями Г. Цулая виправдано вважає алегорією. Грузинський дослідник стверджує, що ім'я Шарукан мало бути запозичене кипчаками від аланів. Донські алани перебували у складі конфедерації донецьких кипчаків, і таке запозичення цілком може бути реальним. Варто зауважити, що поряд з іменами не було якихось епітетів, пов'язаних із тваринами. Так, Шарукан був названий Шарк-Велетень, Кончак – (Конициком, Кудреванком), Отроком. Підкреслювалась саме їхня могутність. Ніяких зміїв та драконів, як ми можемо переконатись, тут не було згадано. Цікаво, що в "Повчанні Володимира Мономаха" князь пишався тим, що помилував двох Шаруканових братів. Їх не згадано поіменно, але з великою часткою ймовірності їх можна ототожнити з Сугром та Сирчаном. Цікаво, що князь помилував і чотирьох братів Асеня, які належали до конкуруючих із Шаруканідами клану Каєпичів. Взагалі Володимир Мономах уклав з кипчаками 19 мирних договорів [Прицак 2008, 30–31, 185, 219; Ипатьевская... 1962, 255; Цулая 2008, 136–137; Мургулія, Шушарин 1998, 63–64].

Грузинський літописець вжив щодо Атрака (Отрока) епітет "умтаверсі". Мтаварами грузини називали своїх князів, а також вождів сусідніх племен [Анчабадзе 1960, 124; Golden 1984, 58]. Є підстави стверджувати, що володіння Шаруканідів мали охоплювати і північнокавказькі степи. Доказом на користь цього є схожість кипчацьких кам'яних скульптур Донщини з північнокавказькими аналогами, а також те, що Отрок Шаруканович через деякий час без перешкод повернувся в надазовські степи [Гераськова 1991, 99–100; Ипатьевская... 1962, 716].

Серед звершень Атрака (Отрока) були його спільні з грузинами кампанії проти південнокавказьких мусульман. На нашу думку, у всій Грузії було 15 тис. кипчацьких воїнів [Golden 1984, 73]. У 1120 р. кипчаки разом із грузинами протистояли туркам-сельджукам у битві при Бардаві на Курі. У 1121 р. кипчацькі воїни брали участь у Дідгорській битві [Анчабадзе 1980, 342; Мургулія 1971, 53; Golden 1984, 73; Golden 2001, 47–48; Мургулія, Шушарин 1998, 116–119, 130–136]. За їхньою допомогою у 1122 р. було визволено місто Тбілісі [Анчабадзе 1980, 342; Golden 1984, 73; Golden 2001, 48;

Мургулія, Шушарин 1998, 137–138]. Також вони здійснювали і глибокі рейди. Нападу кипчаків та грузинів у 1123 р. зазнав Ширван [Анчабадзе 1980, 342; Мургулія, Шушарин 1998, 120–121, 126–129, 139–141, 144–148]. Наслідком спільних кампаній грузинів та кипчаків були не тільки перемоги над мусульманами та поселення кипчаків у Грузії, а й тюркські запозичення у грузинській мові. Для позначення авангарду війська використовувалось кипчацьке слово “чалаш” [Мургулія, Шушарин 1998, 100–101].

Стосовно чисельності війська Атрака (Отрока) є різні припущення. Маттеос Урхаєці згадував про 15 тис. кипчаків у складі грузинського війська під час Дідгорської битви [Golden 1984, 73]. За іншими даними, кипчацьких воїнів у Грузії було 40 чи 45 тис. Дослідники припускали, що разом із родинами мігрантів могло бути 200–225 тис. [Golden 1984, 62]. І. Джавахішвілі вважав, що до Грузії переселилися 40 тис. родин. Цю гіпотезу підтримали Ш. Месхія, С. Малакатія, Р. Метревелі. Деякі дослідники, зокрема М. Думбадзе, А. Кіквідзе, З. Анчабадзе, вважали, що переселилося 45 тис. кипчацьких родин. З. Папаскірі стверджує, що, швидше за все, було 40 тис. родин мігрантів, і не включає корпус монаспа до їхнього числа. На думку М. Мургулії, кипчаків на службі у грузинів у 1123 р. було 50 тис. воїнів. Питання кількості кипчацьких переселенців досі залишається дискусійним [Мургулія 1971, 44; Папаскіри 1982, 94; Мургулія, Шушарин 1998, 94–96]. За гіпотезою І. Джавахішвілі, кипчаків розселили у Картлі, місцевості, яка особливо постраждала від набігів турків-сельджуків. С. Єремян та К. Чхаратайшвілі припустили, що кипчаків розселили в районі Арча та Агарціна. Ш. Месхія вважав, що кипчаків розселили не тільки в Картлі, а й у Нижньому Картлі в Сомхті [Папаскіри 1982, 95–97].

Можна припустити, що володіння у степах Північного Кавказу Отрок міг передати своєму дядькові Сирчану. Ці території, очевидно, були одним із крил донецької конфедерації кипчаків. У світлі свідчень грузинської хроніки та досліджень грузинських дослідників цілком зрозуміло, що вставка літописця про те, що кипчаків загнали за Дон та в Обези (в Грузію), всього-на-всього є панегіриком Володимиру Мономаху. До Грузії переселилась тільки частина кипчаків, котра була очолена Отроком. При цьому кипчаки продовжували контролювати і надазовські, і північнокавказькі степи. Свідчення тієї ж розповіді про Отрока в Галицько-Волинському літописі, котра мала кипчацьке походження, дають підстави стверджувати, що далеко не всі кипчаки переселились до Грузії [Ипатьевская... 1962, 715–717; Мургулія, Шушарин 1998, 58–59, 70; Мургулія 1984, 6].

Першим із ханів донецьких кипчаків, хто наважився відновити набіги на Русь, був онук Шарукана та син Отрока Кончак. Ця персона є однією зі знакових в історії Русі та Дашт-і Кипчак. Він був згаданий у “Слові про полк Ігорів” як “поганій Кончак”, тобто цей хан залишався язичником. За походу на Русь цей князь дістав багато негативних епітетів від руських книжників при описі його походу в 1179 р. Він був названий “хульний князь”, “правоверным христианом и всем церквам хулигель”, “богостудный князь”. Також у 1185 р. його називали “оканьный, безбожный и треклятый”. Рідко який один кочовий вождь мав стільки лайливих епітетів. Руси побоювались Кончака, поодинокотрого проти Русі часто були вдалими, тому й сильно його ненавиділи. Ясно те, що Кончак не поступався талантами своєму дідові Шарукану [Селезнев 2012].

Ю. Селезнев вважає, що Кончак здійснив похід на Русь у 1170 р. На нашу думку, вперше про Кончака згадано в 1172 р. Власне під цим роком і згадується Кончак у Галицько-Волинському літописі. Він виступив як голова роду і як союзник Давида Ростиславича та прийшов йому на допомогу у Вишгород. У цьому місті його взяли в облогу війська Мстислава Ізяславича київського та Василька Ярополчича луцького. Кончак не втрачав рішучості. Його воїни робили вилазки, які в результаті змусили відступити ворогів до Києва, а потім і до Болохова. Після цього кипчаки відступили в рідні кочові спустошуючи на своєму шляху землі Русі [Ипатьевская... 1962, 548; Селезнев 2012]. Окрім дій під Кснятином, донецькі кипчаки здійснили похід проти Переяславської землі і підійшли до міста Песочна [Ипатьевская... 1962, 548, 555; Селезнев 2012]. У 1174 р.

Кобяком здійснив похід, пограбувавши околиці Срібного та Баруча, а коли війська наблизилось військо сіверського князя Ігоря Святославича, кочівники відступили до Ворскли та уникли битви. Кипчаки Кончака, таким чином, обмежилися захопленням прикордонних земель [Плетнева 1990, 157; Kurat 1972, 85–86; Gökbel 2002, 648; Ипатьевская... 1962, 568–570; Селезнев 2012].

Влітку 1179 р. був спрямований проти Переяслава. Кипчаки відступили з великим полком. У літописі згадано, що воїни Ігоря Святославича повбивали та взяли в полон велику кількість кипчаків. Проте це може бути лише вставкою літописця, який просто забажав покращити стан справ краще, ніж це було насправді. Навряд чи Ігор Святославич зі своїми загонами більшими, ніж кипчацькі ар'єргардні відділи, тобто у кращому разі міг віддогнати якусь сотню кипчаків [Ипатьевская... 1962, 612–613; Плетнева 1990, 157; Gökbel 2002, 649]. У 1180-му чи 1181-му рр. Кончак вже виступив у союзі з Кобяком та Ігорем Святославичем проти Ростиславичів. Загони кипчаків рушили на Друцьк, дійшли до Вишгорода. За допомогою кипчаків Святослав Всеволодович зайняв київський престол. Війська Кончака та його союзників руських князів рушили на Лобськ. Шляхом до Чорторії їхні війська зіткнулися з дружиною Рюрика Ростиславича. Поразка Кончака та його союзників була нищівною. Кипчаки частково були перебиті в битві, частково потонули в річці, частково потрапили в полон. Завдяки опису цієї кампанії ми знаємо, що в битві на цій річці загинули Козл Сотанович та брат Кончака Ельтут. У полон потрапили Бякоба, Тотоур, Кунячук, Чюгай. Клан Шаруканідів у цій битві зазнав великих втрат. Сам Кончак та Ігор Святославич врятувалися втечею в човні до Городця поблизу Чернігова [Ипатьевская... 1962, 618–624; Плетнева 1990, 158; Селезнев 2012].

У 1183 р. Кончак хотів атакувати Русь, але, дізнавшись про концентрацію військ русів, не здійснив свого наміру. У лютому цього ж року загонами Кончака та Гліба Тирейовича здійснили набіг на Дмитрів. Руси ж відповіли походом проти кипчаків на Хирію, де кипчацькі загонами були переможені. Проти кипчаків також діяли чорні клобуки [Плетнева 1990, 158–159; Ипатьевская 1962, 628–634; Селезнев 2012]. Проте вже в 1184 р. Кончак готувався до походу на Русь. Він спеціально запросив якогось "бусурменина" для спорудження техніки для облоги і навіть спорудив тір-і чарх. Однак руси дізналися про наміри кипчаків і, аби зруйнувати їх, здійснили рейд на Хоролі, а "бусурменин" потрапив у полон. Кончак був змушений знову рятуватися втечею [Плетнева 1990, 159; Kurat 1972, 86; Gökbel 2002, 649; Ипатьевская... 1962, 634–636; Селезнев 2012].

Після цієї перемоги Ольговичі наважились на похід проти кипчаків у 1185 р. Спочатку руські князі йшли "Ізюмським шляхом". З-під Сальниці руси попрямували до річки Вовчої і захопили полон у районі річки Каяли. Ця територія була вже ближче до володінь бурдж-огли, проти яких вдало воювали Ольговичі. Цим можна пояснити той факт, що руси, захопивши полон, не розраховували зустріти гідну відсіч і не вживали заходів безпеки [Плетнева 1990, 160–164; Kurat 1972, 87–89; Gökbel 2002, 649; Ипатьевская... 1962, 636–651; Лаврентьевская... 1962, 397–398; Селезнев 2012]. Проте Ігор Святославич не врахував ряд факторів. У 1183 р. внаслідок одного з походів Ростиславичів загинув Кобяк [Ипатьевская... 1962, 628–634]. Похід русів у глиб кочів'їв кипчаків мав викликати неспокій у степах. У цих умовах Кончак побачив можливість консолідувати навколо себе інших кипчаків. Окрім племені Кончака, у війні взяли участь іт-огли, таргіл-оба, бурдж-огли, улаш-огли та тертер-оба (дурут) [Плетнева 1990, 163; Ипатьевская... 1962, 641, 644; Селезнев 2012]. Оточені переважаючими силами ворога на Каялі, руси були переможені.

Ігор Святославич потрапив у полон до Чілбука з племені таргіл (тарголове), а його син – до Копті з улаш-огли [Ипатьевская... 1962, 644]. З полону їх викупив Кончак, який мав до сіверських Ольговичів свій інтерес. Щоправда, в літописі та "Слові про полк Ігорів" була інша версія подій. Ігореві Святославичу приписувалася втеча з кипчацького полону. Проте в описі втечі був ряд неправдоподібних деталей. Вказано, що втекти йому нібито допоміг християнин-кипчак Лавор (Овлур). При цьому треба розуміти, що таким

чином цей кипчак викликав би помсту Кончака проти своєї родини та роду, а самого його напевне б стратили. Ігор Святославич перебував у ставці Кончака як почесний бранець. Ставка розташовувалась на річці Кам'яній Торець. Перший руський аванпост розміщувався в місті Донець, населеному огузьким населенням. При цьому війська союзника Кончака спустошували Посейм'я, а Кончак – Переяславщину. Літописець вказував, що варта перепила кумису та поснула, а Лавор дав князю свого коня. Проте, за цією ж розповіддю, князь загнав коня і одинадцять днів пішки добирався до Сіверського Донця. При цьому Ігоря Святославича мали б шукати на наступний ранок після втечі. Кипчаки мешкали в цих землях і мали як ніхто інший знати свою країну. Ігор Святославич же був чужинцем у їхній країні. Щоб Ігоря Святославича не наздогнали вартові – це малоімовірно. Швидше князя та його сина викупили б родичі, ніж він дістався б Русі [Ипатьевская... 1962, 649–650].

Розповідь про втечу Ігоря Святославича у “Слові про полк Ігорів” ще більш фантастична, ніж у Галицько-Волинському літописі. Руський автор проігнорував повідомлення літописця про те, що князь багато днів пересувався пішки. Розповідь набула епічних рис. Князю приписується сприяння самого Бога, а сам він метафорично порівнювався з вовком та соколом. Вказувалося, що він втівав разом з Лавором (Овлуром) на конях та те, що Ігор полював на птахів під час своєї втечі. Вказувалося також, що Овлур з Ігорем загнали перших своїх коней. Постає питання, де б Ігор з товаришем дістали нових коней і чому їх у такому разі не схопили власники коней, у яких вони мали викрасти цих тварин. При цьому варто враховувати, що прикордонні землі Русі в той час мали бути зайняті кипчаками, а гарнізони міст Русі були заблоковані. Те, що Ігор Святославич мав харчуватися під час втечі, саме собою зрозуміло, проте порівняно непомітно можна було рибалити, а не полювати. Кипчаки б мали помітити цього мисливця. Вказано, що на конях Лавор (Овлур) та Ігор Святославич прибули до Дінця. Проте літописець не вказував на такий факт у літописі [Слово о полку Игореве...; Ипатьевская... 1962, 648–650, 653].

Більше того, у “Слові про полк Ігорів” вказано, що Ігор Святославич залишив у полоні свого сина і що Гза з Кончаком вели діалог. Гза бажав убити Ігоря Святославича, а Кончаку приписувався намір одружити Володимира Ігоровича зі своєю донькою. У 1187 р. він справді одружив свою доньку з Володимиром Ігоровичем. Проте цей шлюб був куди більше в інтересах Ігоря Святославича, котрий породичався із сильним степовим володарем. Гзі автор “Слова про полк Ігорів” також приписав жах перед русами та Ігорем Святославичем. Галицько-Волинський літописець вказував, що, навпаки, Гза рушив на Новгород-Сіверське князівство, яким і володів Ігор Святославич. Історичність даних “Слова про полк Ігорів” у деяких випадках залишає бажати кращого [Слово о полку Игореве...; Ипатьевская... 1962, 648, 653, 659; Плетнева 1990, 166]. Князь Ігор більше не здійснював походів проти донецьких кипчаків. Його походи були спрямовані, головним чином, на бурдж-огли, що послаблювало позиції конкурентів Кончака. У 1185 р. Кончак атакував Римів, а в 1187 р. воював на Росі та в чернігівському прикордонні [Плетнева 1990, 165–166; Ипатьевская... 1962, 648, 653; Селезнев 2012]. Після цього Шаруканіди прагнули не воювати з русами. Влада Кончака зросла настільки, що він зміг передати престол своєму синові – Юрію Кончаковичу. Цілком імовірно, що син Кончака прийняв християнство [Ипатьевская... 1962, 716, 740–741]. Юрій Кончакович вже не здійснював походів на Русь. Кипчаки Шаруканідів могли брати участь у походах своїх союзників сіверських та чернігівських Ольговичів, зокрема в 1202-му чи 1203-му. Тільки за рахунок виваженої зовнішньої політики Кончаку вдалося уникнути розгрому з боку русів. Ставка на союз з Ольговичами дозволяла йому забезпечити свої кочів'я від великих походів русів [Плетнева 1990, 130, 153; Селезнев 2012].

Цікавим аспектом біографії Кончака є згадка про нього в Новгородському літописі. Там вказано, що кипчаки Кончака та Данила Кобяковича перебили мешканців Кіева. Проте є вагомні причини сумніватися в достовірності цих даних. Навіть у Володимирі-

Галицькому літописі не конкретизовані імена кипчацьких ватажків, проте добре відомі імена руських князів, які здобули Київ. Не було й гучних слів про здобуття на щит Поділу міста, натомість вказано, що було спалено Поділ, пограбовано церкви – Десятину та Софію Київську, а багатьох людей захоплено в полон. У Галицько-Волинському літописі Кончак останній раз згадувався під 1201 р. До того ж у цьому літописі не згадувався Данило Кобякович. Натомість у Галицько-Волинському літописі не вказано про пограбування Києва, проте згадано, що Рюрик, Ольговичі та кипчаки здійснили похід на Галичину і були відбиті військами Романа Мстиславича. Поход сини Кобяка у 1183 р. не згадувались. Кипчацький вождь Данило згаданий у Галицько-Волинському літописі тільки під 1183 р. і без імені по батькові. Також мало згадана участь Данила Кобяковича у подіях 1222 р., про які говорить новгородський літописець, оскільки про нього не згадано в Галицько-Волинському літописі. Та й ім'я Шибіаєр – це не Данило, а Тотоур. Як бачимо, Кончак навряд чи міг брати участь у подіях 1203 р. Швидше за все, разом з Ольговичами та Рюриком на Київ міг напасти Юрій Кончакович, щодо якого, на відміну від Кончака, літописець не вживав лайливих епітетів. Спустошення Києва новгородським літописцем було значно перебільшено, а роль кипчаків не була в цьому визначальною. Кипчаки лише взяли те, що звично брали під час участі в усобицях, – полон – та спалили передмістя – Поділ [Селезнев 2012; Ипатьевская... 1962, 632, 716–717; Лаврентьевская... 1962, 418, 445–446, 504; Новгородская... 1950, 45, 62, 240, 265–266; Храпачевский 2004, 500].

"Миролюбність" Кончака в 90-х рр. XII ст. мала своє пояснення. Він міг виступати як об'єднувач племен кипчаків. Кончак усував конкурентів у боротьбі за верховну владу. Окрім того, коли активність Шаруканідів зростала на Русі, то їхня присутність майже не відчувалась на Кавказі. Коли ж вони зазнавали поразок від Рюриковичів, центр їхніх володінь переміщався на південь, поближче до Грузії та Азербайджану.

Тримати племена різного походження в одній конфедерації було нелегко, що підтверджують дані, наведені нами вище. Шарукан, Аспа та Асень не мали достатньої харизми, для того щоб об'єднати навколо себе кипчаків. Отрок підвищив свій авторитет за рахунок перемог у Грузії і міг правити північнокавказькими степами [Ипатьевская... 1962, 716]. Справедливіше було б називати правлячу династію "донецьких кипчаків" Атракідами (Отрокідами), оскільки саме Отрок заклав підвалини могутності цієї держави. Кончак передав своєму синові Юрію сильну державу [Ипатьевская... 1962, 740–741].

Про те, яким було язичницьке ім'я Юрія, галицько-волинський літописець не вказує. Для нього цей факт не був важливим. Однак ми можемо відновити його за даними арабських хронік. Так, Ан-Нувайрі та Ібн Халдун знали про вождя кипчаків-токсоба Аккубуля. Зважаючи на те, що обидва вожді жили в першій половині XIII ст., логічно припустити, що це одна й та сама особа. Аккубуль – це кипчацьке ім'я, а ім'я Юрій він міг дістати під час хрещення [Тизенгаузен 1884, 541; Ипатьевская 1962, 740–741]. Укладці "Юань-ші" навіть згадували про сина Юйліцзи Татахаера. Останнє ім'я можна зіставити з кипчацьким ім'ям Тотоур. Так звали одного з родичів Кончака, який був убитий русами. На честь дядька так міг назвати свого сина Юрій Кончакович [Храпачевский 2004, 500; Тизенгаузен 1884, 541].

Арабські хроністи повідомляли, що між дурут та токсоба існувала тривала ворожнеча, зокрема син Котяня Мангуш загинув на полюванні, коли його перестрів Аккубуль [Тизенгаузен 1884, 541]. У зазначеному уривку в завуальованій формі повідомляється про конфлікт між племенами кипчаків. Заручником цієї ворожнечі могли бути племена "не-диких половців", які мали стати на чийсь бік. Нам невідомо, чи зберегли вони свою самостійність, оскільки з часів смерті Калояна до облоги Чорлу участь кипчаків у війнах на Балканському півострові обмежувалась незначними військовими контингентами найманців [Павлов 2000].

походив на Рязань у 1195 р. [Патриаршая... 1965, 23]. Проте це повідомлення не підтверджується в жодному іншому джерелі. Новгородські літописці повідомляли про похід Володимиро-суздальського князя Всеволода проти Ольговичів. Разом з муромцями, рязанцями та найнятими східними кипчаками він воював проти Ольговичів, які, своєю чергою, самі закликали на допомогу кипчаків (донецьких або ельтукове) [Патриаршая... 1965, т. 10, 30; Новгородская... 1950, 43, 235–236].

Володимиро-Суздальське князівство розглядало Рязанське князівство як зону свого впливу і жорстоко карало усіх, хто намагався зробити Рязань ворогом Суздаля. Проти кипчаків-ельтукове був спрямований похід Всеволода Велике Гніздо на Дон (Сіверський Донець) у 1199 р. [Кудряшов 1948, 134; Лаврентьевская... 1962, 414–415]. Союзні суздальцям рязанці в 1206 р. здійснили похід проти кипчаків [Лаврентьевская... 1962, 425]. Володимиро-суздальські Мономаховичі були атаковані кипчаками в Переяславській землі в 1210-му та 1215 рр. Під час одного із зіткнень Володимир (син Всеволода) потрапив у полон до кипчаків [Лаврентьевская 1962, 435, 438].

Рязанські князі Олег та Гліб за допомогою найманців з ельтукове вбили в м. Ісади більшість своїх родичів. На думку новгородського літописця, ці події мали місце в 1138 р. [Гагин; Новгородская... 1950, 58]. Однак спроба Гліба Володимировича заволонувати Рязанню була невдалою. Прибічник союзу із Суздалем Інгвар Ігорович завдав їм поразки. Інгвар Ігорович здійснив похід на кипчацьку територію і здобув переконливу перемогу [Гагин; Лаврентьевская... 1962, 444]. У 1229 р. союзник суздальців мокшанський каназор Пуреш використав кипчаків ельтукове проти ерзянського князя Пурга-са [Лаврентьевская... 1962, 451–452].

Отже, ми дійшли таких висновків: 1) Серед донецьких кипчаків домінували клан Шаруканідів та плем'я токсоба. Відносини з Шаруканідами були настільки важливими для Русі, що літописець зафіксував повний родовід представників цього клану, від Шарукана до Юрія Кончаковича. Періоди миру змінювалися часами конфронтації. При Отроку та Юрію Кончаковичу кипчаки не турбували Русь, оскільки були зайняті війнами в Дашт-і Кипчак. Конфронтація з Руссю припала на правління Шарукана та Кончака; 2) Клан Шаруканідів поділявся на менші клани. Одним з таких кланів були ельтукове, поблизу кордонів Рязанського князівства та Волзької Булгарії. Успадкування престолу в донецькому об'єднанні не було впорядковано до Отрока, який закріпив його за своїми нащадками, використовуючи досвід, запозичений у Грузії. Під час правління Отрока Шаруканіди воювали з Каєпичами (правителями з племені та клану Кай), котрі були суперниками Шаруканідів. Юрій Кончакович же вів боротьбу з іншими вождівствами – ханством племені дурут та конфедерацією дербентських кипчаків; 3) Перебування Отрока у Грузії можна датувати 1118–1125 рр., а повернення в кипчацькі степи було зумовлене проханням Сирчана допомогти у війні з Каєпичами, яка тривала до 1160 р. Каєпичі захопили домінування в Донщині на початку XII ст., скориставшись союзом із Руссю.

ЛІТЕРАТУРА

- Анчабадзе Г. З. Кипчаки в Грузії // *Проблемы современной тюркологии*. Алма-Ата, 1980.
- Анчабадзе З. В. Кипчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI–XIV веков // *Материалы сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов*. Нальчик, 1960.
- Артамонов М. И. *История хазар*. 2-е изд. Санкт-Петербург, 2001.
- Ахинжанов С. М. *Кипчаки в истории средневекового Казахстана*. Алма-Ата, 1989.
- Бушаков В. А. *Тюркская этноэкономика Крыма: диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук: 10.02.06 – Тюркские языки*. Москва, 1991.
- Гагин И. А. *Рязань и половцы* // http://www.i-gagin.ru/content_art-4.html
- Гарустович Г. Н., Иванов В. А. *Огузы и печенеги в евразийских степях*. Уфа, 2001.
- Гераськова Л. С. *Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи*. Київ, 1991.
- Голубовский П. В. *Печенеги, торки и половцы до нашествия татар*. Киев, 1884.

- Жития царя царей Давида // Символ. № 40. 1998 // <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XI/1080-1100/David/frameset1.htm>
- Иванов В. А. Кыпчаки в Восточной Европе // История татар. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. Казань, 2006.
- Измайлов И. Л. Защитники “Стены Искандера”. Казань, 2008.
- Ипатьевская летопись / Воспроизведение текста издания 1908 г. // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Москва, 1962.
- Котляр Н. Ф. Половцы в Грузии и Владимир Мономах // Из истории украинно-грузинских связей. Тбилиси, 1968.
- Кругосветное путешествие Петахьи Регенсбургского // Три еврейских путешественника / Пер. и прим. П. В. Марголина. Москва – Jerusalem, 2004 // http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Petach_Regensburg/text.phtml?id=1083
- Кумеков Б. Е. Об этническом составе кыпчаков XI – нач. XIII вв. по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып. 2. Москва, 1990.
- Кумеков Б. Е. Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII – начала XIII века // Известия АН Республики Казахстан. № 1. Алматы, 1993.
- Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку / Под. ред. акад. Е. Ф. Карского. Воспроизведение текста изд. 1926–1928 гг. // Полное собрание русских летописей. Т. 1. Москва, 1962.
- Маркварт И. О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой // <http://steppe-archkonvent.ru/books/markvart1-00.shtml>
- Менгес К. Восточные элементы в “Слове о полку Игореве”. Ленинград, 1979.
- Мургулия Н. П. Переселение половцев в Грузию // Из истории украинско-грузинских связей. Киев, 1971.
- Мургулия Н. П. Половцы южнорусских степей (до переселения орды Отрока в Грузию) // Труды Тбилисского ордена Трудового Красного знамени университета. 216. Тбилиси, 1984.
- Мургулия Н. П., Шушарин В. П. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII–XIII вв. Москва, 1998.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и предисл. А. Н. Насонова. Москва, 1950.
- Осіян О. Поширення християнства серед половців XI–XV ст. // Київська старовина. № 1–2. Київ, 2005.
- Павлов П. Бунтари и авантюристы в средневековна България. Велико Търново, 2000 // http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/
- Папаскири З. В. У истоков грузино-русских политических взаимоотношений. Тбилиси, 1982.
- Патриаршая или Никоновская летопись / АН СССР, Ин-т истории // Полное собрание русских летописей. Т. 9–10. Москва, 1965.
- Плетнева С. А. Половцы. Москва, 1990.
- Прицак О. Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім”. Київ, 2008.
- Расовский Д. А. Военная история половцев // Seminarium Kondakovianum / Анналы института им. Н. П. Кондакова. Сборник статей в честь А. А. Васильева. Вып. 11, Прага, 1948.
- Селезнев Ю. В. Половецкий князь Кончак // Вопросы истории, 2012, № 12 // <http://svitocssu.index.php?showtopic=1061&st=0&#entry10117>
- Слово о полку Игореве, Игоря сына Святослава, внука Ольгова // <http://www.dnpeopel.com/typework/literature/rus/slovo-txt.htm>
- Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Ввлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург, 1884.
- Федоров Я. А., Федоров Г. С. Ранние тюрки на Северном Кавказе. Москва, 1978.
- Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. Москва, 2004.
- Храпачевский Р. П. Золотая Орда в источниках (Материалы для истории Золотой Орды или улуса Джучи). Т. 3. Китайские и монгольские источники. Москва, 2009.
- Цулая Г. В. Отрок Шарукан – Атрака Шарганис-дзе (к вопросу об антропологическом историко-этногенезе народов Северного Кавказа) // Силуэты Грузии – 2. Москва, 2008.
- Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насаби. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны) / Изд. критич. текста, пер. с араб. языка.

Шаруканідів: герої літописів та "Слова про Поля Ігорів"

- прем. и указатели З. М. Бунятова. Москва, 1996 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/>
- Golden P. B. The Polovci Dikii // **Harvard Ukrainian Studies**. Vol. III–IV. 1979/1980.
- Golden P. B. Cumanica I: The Qıpçaqs in Georgia // **Archiwum Eurasiae Medii Aevi**. Vol. IV. Wiesbaden, 1984.
- Golden P. B. Cumanica II: The Ölberli: The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan // **Archiwum Eurasiae Medii Aevi**. Vol. VI. Wiesbaden, 1986.
- Golden P. B. Cumanica III: Urusoba // **Aspects of Altaic Civilization**. Vol. III (Uralic and Altaic Series. Vol. 145). Bloomington, 1990.
- Golden P. B. **An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East**. Wiesbaden, 1992.
- Golden P. B. Cumanica IV: The Cumano-Qıpçaq Clans and Tribes // **Archiwum Eurasiae Medii Aevi**. Vol. IX (1995–1997). Wiesbaden, 1997.
- Golden P. B. Nomads in the Sedentary World: The Case of Pre-Chinggisid Rus' and Georgia // **Nomads and Sedentary World**. Budapest, 2001.
- Gökbel A. Kipchaks and Kumans // **The Turks**. Vol. 1. Ankara, 2002.
- Karzoğlu M. Fahrettin. Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk Kıpçaklar, (M.Ö. VIII – M.S. VI yüzyıl) ve Son Kıpçaklar (1118–1195) ile Ortodoks Kıpçak Atabekler Hükümeti (1207–1578) Ahıska Çıldır Eyaleti Tarihinden. Ankara, 1992.
- Karat A. N. IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri. Ankara, 1972.
- Çayetgin A. M. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebu Hayyan'ın bilgisi dâhilindeki türk dünyası // <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/12/921/11486.pdf>
- Isartunia M. Kivcarta sakitxisatvis XII saukunis dasawyisis qartul politikasi // **I. Javakhishvili sakhelobis tbilisis sakhelmtsifo universitetis sakartvelos istoriis institutis shromebi**. 6. Tbilisi, 2012.